

УДК 340.134:141.7

О.М. Тарасишина

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ УКРАЇНИ

Тенденції розвитку права України на даному етапі мають демократичний перспективний характер. У Конституції закріплені основні демократичні права і свободи, плюралізм, верховенство права, що є базою для розвитку правової соціальної держави. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. У процесі впровадження положень Конституції України, як юридичної основи законотворчості, створення сучасної законодавчої системи, усвідомлення суті прогресу в національному праві, співвідношення законодавства із системою права і національною правовою системою методологічними орієнтирами повинні бути конституційні принципи «верховенства права» відносно його обов'язковості в законотворчій діяльності; «верховенства Конституції» відносно законодавчих і інших правових актів, а також «верховенства закону» в ієрархії всіх інших нормативних актів [1]. Необхідно підкреслити, що ці принципи можуть служити базовими основами як в процесі правотворчості, так і правозастосування лише у своєму взаємозв'язку, взаємоузгодженості, діалектичній взаємодії, ґрунтуючись на загальноновизнаних принципах моральності, зокрема на справедливості. Не можна абсолютизувати значення ані принципу верховенства права, ані принципу верховенства закону, ані верховенства справедливості, як не можна абстрактно розглядати категорії «право», «справедливість» і «закон», безапеляційно стверджуючи, що не абстрактна і розмита категорія права, а саме закон або справедливість є головною точкою відліку для встановлення правопорядку в країні.

Міцне теоретичне підґрунтя для сучасних наукових досліджень з обраної проблематики створили своїми працями такі відомі вчені: Прудон, Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс, Ганса Кельзен, Г. Шершеневіч, Р. Єринг, Б. Кістяківський, О. Лейст, Г. Мальцев, Т. Мор, Гегель, І. Сабо, А. Екімов, С. Алексєєв, А. Боннер, С. Гусарєв, В. Дудченко, А. Жалінський, В. Карташов, С. Ківалов, А. Коні, О. Мартишин, М. Мчедлов, В. Нерсєсянц, Ю. Оборотов, А. Овчиннікова, В. Пісоцький, Н. Порубов, П. Рабінович, Дж. Ролз, О. Скакун, Ю. Тихомиров, М. Фрітцханд, та багато інших.

Саме аналіз праць відомих учених дозволив виявити малодосліджені або недосліджені проблеми справедливості та толерантності у зв'язку з особливостями права сучасної України, здійснення юридичної діяльності й, зокрема, при відправленні правосуддя. У процесі розгляду даної проблематики, особливо стосовно методологічних аспектів справедливості й толерантності, автор дійшов висновку щодо необхідності закріплення справедливості та толерантності принципами правосуддя. Оскільки раніше дані аспекти не були предметом спеціальних наукових розробок, це зумовило інтерес до обраної теми та її актуальність.

Визнання і застосування в законотворчій діяльності, особливо в процесі забезпечення справедливості, і в правозастосуванні принципу верховенства права зумовлює в першу чергу необхідність глибокого усвідомлення міри саморозвитку права як явища недержавного походження і міри його похідності від держави [2]. А це, у свою чергу, актуалізує наукову розробку проблеми методології як пізнання права, так і правотворчості (зокрема, законотворчості) і правозастосування.

Сутність діалектичної взаємодії конституційних принципів верховенства права і верховенства закону (ст. 8 Конституції України) полягає перш за все в тому, що вона є проявом загального й особливого в праві. Юридичний закон або позитивне (статутне) право, яке випливає з волі законодавця, – це конкретна державна нормативно-юридична форма виразу права як складного об'єктивного соціально-культурного явища. Корінь права, нинішні його витoki спускаються в об'єктивний природний порядок речей, глибину реального соціального буття, суспільні індивідуальні й колективні потреби та інтереси, відносини суспільного виробництва (матеріального і духовного). У цьому плані «право в його загальному розумінні, – як справедливо підкреслював відомий російський учений-юрист Г.Ф. Шершеневич, – є поняття соціологічне, а не юридичне. Якщо право є людським утворенням, то усвідомлення його сутності неможливе без розуміння природи людини у всіх її проявах, без проникнення в потреби людини, її здібності, прагнення» [3].

Юридичний закон – це певний вираз зовнішньої форми правової природи речей, які безпосередньо спостерігаються, тобто зовнішніх проявів людських взаємин, поняття справедливості в той чи інший етап життя, на тому чи іншому державному ладі.

Визнання головними принципами законотворчості в Україні принципу верховенства права, верховенства закону і справедливості означає, принаймні, що закони держави повинні по-перше, відповідати праву як мірі загальної рівної для всіх свободи справедливості і, по-друге, у законах повинне бути обмеження приватного свавілля як особи (фізичної і юридичної), так і держави на благо суспільства. При цьому, закон та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції України і відповідати їй.

Відповідно до змісту принципу верховенства права, свобода громадян повинна забезпечуватися таким правовим порядком, відповідно до якого ніхто не може бути примушеним робити те, що не передбачається чинним законодавством. Кожна людина повинна мати право і, безперечно, при цьому мати умови на вільний і всебічний розвиток своєї особистості, якщо вона не порушує прав і свобод інших людей, справедливого ставлення до себе з боку держави й інших суб'єктів правовідносин.

Сучасний національний прогрес в Україні, прогрес у праві можливий через включення в процес суспільного розвитку не лише потенціалу держави, а обов'язково і творчого потенціалу всіх її громадян, відродження енергії громадянського суспільства, становлення принципів справедливості й гуманізму та закріплення їх на законодавчому рівні. Без останнього чинника всі дії щодо впровадження положень Конституції України, політичні старання здійснити демокра-

тичні трансформації в українському суспільстві будуть безплідними. Будь-яка політика, програма, модель ринкової трансформації економіки або законодавчий акт втрачають свій сенс, якщо їм бракує людського вимірювання, орієнтованого на обов'язковий облік приватних інтересів людини, їх координацію з публічними інтересами суспільства. Адже людина (а не держава) має стати якісно новою основою демократичного суспільного розвитку України. А звідси законодавець, усвідомлюючи цю історичну тенденцію, визнав в Україні життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [4].

Впровадження в життя нових ідей, принципів і положень Конституції України, трансформація української правової системи не можуть і не повинні бути здійснені, по-перше, миттєво, шляхом радикального, революційного зламу існуючих інститутів і норм і, по-друге, самі по собі. Перетворення сучасних суспільних відносин на підставі правових принципів, становлення в країні демократичного політичного режиму й економічного порядку, забезпечення прав і свобод людини і гідних умов її життя, впровадження реального самоврядування і народовладдя, забезпечення добробуту народу і суспільної злагоди в суспільстві, організація функціонування державної влади, її гілок згідно з нормами справедливості, Конституції, а також на її основі – справа значної копіткої співпраці всього народу, узгоджених дій державних діячів і службовців, пересічних громадян. І цей процес співпраці повинен бути системним, послідовним, поетапним і, головне, еволюційним.

Конституція не лише окреслює контури цивілізованої соціальної, правової держави і виступає основним джерелом поточної законотворчості, а і юридично закріплює такі демократичні цінності та принципи, які ще необхідно буде вводити в практику національної правотворчості і правозастосування. Це, по-перше, визначає головні риси й особливості процесу безпосередньої реалізації демократичних правових ідей та норм Конституції в життєдіяльності українського суспільства, оскільки ступінь реальної демократичності будь-якої конституції може бути засвідчений лише при практичному застосуванні її норм. По-друге, це зумовлює актуальність розробки нової парадигми вітчизняної юридичної науки, її правознавства і державознавства. Відомо, що свого часу соціальна функція радянської юридичної науки зводилася владою, перш за все, до підтримки і захисту інтересів держави, а правознавство ретельно сповідувало головним чином нормативний підхід до права, розглядаючи його лише як елемент надбудови, невід'ємний від держави, продукт і інструмент останньої, основу і знаряддя здійснення класового панування в державних формах. Справедливою є точка зору, що саме ототожнення в теорії і юридичній практиці права виключно з нормами, які видаються державними органами, це не що інше, як одна з ознак тоталітарного політичного режиму, піднесеність держави над суспільством, приниження демократії. Належить визнати, що й досі не подоланий правовий спадок радянського періоду, коли право юридично закріплювало фактичну диктатуру партдержноменклатури, панування адміністративно-командних методів управління в економіці й легітимну основу тоталітарного режиму в суспільстві.

Закріплення законодавцем в Конституції України основ демократичних соціальних свобод у суспільстві породжує необхідність не лише розширення правового простору, розробки організаційно-правових механізмів їх реалізації, створення не просто «кількісно нового» законодавства, а «якісно нового» – правового, справедливого законодавства, його системи, яка відповідала б загальним потребам українського народу в демократичному політико-економічному розвитку суспільства.

Принципи справедливості можна простежити в чинному законодавстві України. Проте слід зупинитись на характеристичі профільних нормативно-правових актах, що покликані регулювати правовідносини у сфері цивільного, господарського та кримінального законодавства.

Наприклад, у Цивільному кодексі України (16 січня 2003 р.) закріплено, що до загальних засад цивільного законодавства належать поряд з іншими і справедливість, добросовісність та розумність, а також неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Дана норма закріплена в основних положеннях Цивільного кодексу України [5]. У змісті принципу неприпустимості свавільного втручання будь-кого у сферу особистого життя людини ключовим є поняття особистої справи як діяльності фізичної особи, заснованої на приватному інтересі у сфері застосування приватного права. Щодо принципу справедливості, добросовісності й розумності, то «справедливість» – це відповідність поведінки суб'єктів пануючим у суспільстві морально-етичним і моральним нормам; «добросовісність» означає фактичну чесність суб'єктів у їхній поведінці; «розумність» – усвідомлення правомірності своєї поведінки [6].

Зазначені принципи є новими не тільки для українського, але й в цілому для всього «пострадянського» законодавства. Проте дані принципи надають можливість з'ясувати в повному обсязі фактичні обставини справи і, як результат, встановити істину. Для того щоб визначити, чого вимагають «справедливість і розумність», слід звертатися до тлумачення загальновизнаних принципів права, сучасних правових поглядів, враховуючи реальні соціальні й приватні інтереси. Виходячи із засад розумності і справедливості, сторони повинні при веденні переговорів враховувати розумні інтереси один одного [7]. Водночас у ст. 509 ЦК України також закріплено, що зобов'язання має ґрунтуватись на засадах добросовісності, розумності та справедливості [8].

Завдання, які стоять перед судом, повинні конкретизуватися при розгляді кожної справи та на усіх стадіях процесу, але в остаточному підсумку вони мають знайти своє відображення у винесеному судом рішенні, що є актом правосуддя, проголошується іменем України та спрямований саме на захист прав суб'єктів цивільних процесуальних відносин. Суд при вирішенні справи повинен дотримуватись закону та вимагати дотримання його всіма учасниками процесу. При оцінці доказів він має керуватися своїм внутрішнім переконанням. Отже, виходячи з цього, суддя має бути справедливим та неупередженим при ухваленні рішення, а також толерантним при проведенні судового процесу.

Водночас необхідно акцентувати увагу при проведенні даного дослідження на тому, що одним із основних процесуальних нормативно-правових актів при

відправленні судочинства, об'єктом якого є цивільні правовідносини, виступає Цивільний процесуальний кодекс України. У його ст. 1 одразу ж знаходимо посилання на завдання цивільного судочинства [9]. Відповідно до даної норми, завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [10].

У науково-практичному коментарі Цивільного процесуального кодексу України за редакцією С.Я. Фурси зазначається, що основною метою та завданням цивільного судочинства є саме захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави. Проте положення про справедливий судовий розгляд цивільних справ судом викликає в нашій країні істотні труднощі, оскільки загальний термін «справедливість» потребує тлумачення. На думку автора, справедливими мають бути законодавчі акти, а суд має згідно з Конституцією вирішувати справи відповідно до вимог законодавства як щодо норм матеріального, так і процесуального права. Під справедливістю в даному разі слід розуміти те, що особам, які беруть участь у справі, має гарантуватися та забезпечуватися неупереджений і своєчасний розгляд справи судом, вільне користування їх цивільними процесуальними правами та обов'язками, встановленими в законодавстві. Справедливість повинна реалізовуватися через забезпечення дотримання та виконання на всіх стадіях розгляду принципів цивільного процесу, які мають безпосередній вплив на реалізацію особами їхніх процесуальних прав та сприяють виконанню обов'язків [11].

При наданні характеристики чинному законодавству України щодо закріплення норм справедливості слід звернутись до Кримінального кодексу України, який відповідно до ст. 1 має своїм завданням правове забезпечення охорони прав та свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Проте посилянь щодо виконання принципу справедливості в Кримінальному кодексі немає [12]. Водночас А. Горелик відносить до обов'язкових принципів кримінального права принципи справедливості, зазначаючи при цьому, що даний принцип виконує норму вищого порядку (щодо інших норм) [13].

Разом з тим в основному процедурному нормативно-правовому акті України з кримінально-процесуальних дій суб'єктів кримінального судочинства – Кримінально-процесуальному кодексі України [14] визначено права та обов'язки в кримінальному процесі на стадіях досудового та судового провадження. Так, відповідно до ст. 16 правосуддя в кримінальних справах здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Отже, даною нормою КПК України встановлено вимогу додержання принципів справедливості, толерантності та рівності при відправленні правосуддя з кримінальних справ. Водночас, відповідно до ст. 16-1 КПК України, розгляд справ у

судах відбувається на засадах змагальності. Суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для виконання сторонами їхніх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав. Окрім того, відповідно до ст. 18 КПК України, при здійсненні правосуддя в кримінальних справах судді й народні засідателі незалежні й підкоряються тільки законові. Судді й народні засідателі вирішують кримінальні справи на основі закону, в умовах, що виключають дію на них стороннього впливу. До того ж ст. 22 КПК України встановлює, що прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність. Суд, прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, не мають права перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого. Забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів.

Відповідно до чинного законодавства України, порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань встановлюються Кримінально-виконавчим кодексом України. Згідно зі ст. 1 КВК України кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Одним із завдань кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків. Згідно зі ст. 5 КВК України кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань ґрунтуються на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом тощо. Стаття 6 КВК України встановлює, що в основі кримінально-виконавчого законодавства є виправлення та ресоціалізація засудженого, тобто свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [15]. Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Окрім того, чинним кримінально-виховним законодавством, зокрема ст. 7 КВК України, передбачено, що держава поважає й охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку. Засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України і встановлених вироком суду. До основних прав засуджених згідно з чинним законодавством, зокрема, належить право на:

- отримання інформації про свої права й обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання;
- гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості;

– правову допомогу тощо.

Як зазначає Е. Соловійов, воля – єдина надійна міра в зіставленні злочину і покарання. Сутність злочину – в замаху на волю, сутність покарання – у позбавленні волі [16].

В Україні діє Господарський процесуальний кодекс України, що покликаний регулювати процесуальні права та обов'язки юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців під час досудового та судового врегулювання господарських спорів, розгляду питань про банкрутство тощо. Так, у ст. 4-3 ГПК України встановлено, що судочинство в господарських справах здійснюється на засадах змагальності, яка полягає в тому, що сторони у процесуальній формі доводять перед судом свою правоту, за допомогою доказів переконують суд у правильності своєї правової позиції [17]. Спір повинен вирішуватися на користь тієї сторони, яка за допомогою відповідних процесуальних засобів переконала суд в обґрунтованості своїх вимог чи заперечень [18]. Змагальність означає таку побудову судового процесу, яка дозволяє всім особам – учасникам певної справи обстоювати свої права та законні інтереси, свою позицію у справі. Принцип змагальності є процесуальною гарантією всебічного, повного та об'єктивного з'ясування судом обставин справи, ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого рішення у справі [19].

Представниками державної влади в Україні є державні службовці, основні права, обов'язки яких, а також основні принципи державної служби закріплено в Законі України «Про державну службу». Згідно зі ст. 3 Закону України «Про державну службу» державна служба ґрунтується на таких основних принципах: служіння народу України; демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі тощо [20].

Окрім того, ст. 5 зазначеного Закону встановлює обов'язки щодо етики поведінки державного службовця, до яких, зокрема, належить сумлінне виконання своїх службових обов'язків; шанобливе ставлення до громадян, керівників і співробітників, дотримання високої культури спілкування; не допущення дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця. До того ж, відповідно до ст. 10 Закону, до основних обов'язків державного службовця поряд з іншими належить і недопущення порушень прав і свобод людини та громадянина.

Поряд з обов'язками державні службовці наділені й відповідними правами, до яких поряд з іншими належить право на повагу особистої гідності, справедливе і шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян.

На території України прийнято Закон України «Про захист суспільної моралі», відповідно до вимог якого забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка принижує особистість, є проявом знуцання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей тощо. Змістом державної політики, як зазначається в Законі, у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації

права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення [22].

Отже, справедливість відображає етичну природу законності, при цьому справедливість виступає як соціальний і етичний критерій права. Впроваджуючись у практику реалізації діючого права, справедливість набуває юридичних рис, які визначають її офіційний рівень.

Література

1. Рабінович П.М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – №1. – С. 44-47.
2. Тихомиров Ю.А. Государство на рубеже столетий // Гос. и право. — 1997. — № 2. — С. 31-33.
3. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. – М.: Изд-е бр. Башмаковых, 1910. – Вып. 1. – 320 с.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 381-417.
5. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
6. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. – 692 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. – 2-е вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т. 1. – 832 с.
8. Бабич І.Г. Принцип справедливості і відповідальність у цивільному праві // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. / Гол. ред. С.В. Ківалов; Відп. за вип. Л.І. Кормич. – О.: Фенікс, 2006. – Вип. 29. – С. 337-340.
9. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40, 41, 42. – Ст. 492.
10. Тимченко Г.П. Принцип справедливого судового процесу та його закріплення в новому ЦПК України // Часопис Київ. ун-ту права. – 2005. – № 1. – С. 78-83.
11. Цивільний процесуальний кодекс України: Наук.-практ. коментар: У 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2006. – Т. 1. – 912 с.
12. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
13. Горелик А. Реализация принципа справедливости в правилах назначения наказания // Следователь. – 2007. – № 1. – С. 2-7.
14. Кримінально-процесуальний кодекс України: Затв. Законом України від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
15. Кримінально-виконавчий кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21.
16. Соловьев Э. Переосмысление талиона: карательная справедливость и юридический гуманизм // Новый мир. – 2004. – № 1. – С. 123-142.
17. Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
18. Беляневич В.Е. Господарський процесуальний кодекс України (із змін. і доп. станом на 22 вересня 2005 р.): Наук.-практ. коментар. – К.: Юстініан, 2006. – 672 с.
19. Юридична енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – 741 с.
20. Про державну службу: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
21. Про захист суспільної моралі: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.